

HAZARLARIN MUSEVİLİĞİ KABULÜ VE DİN ANLAYIŞLARI

The Khazars' Acceptance Of Judaism And Their Understanding Of Religion

Dr. Celal ASLAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Mezunu, Gaziantep/Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-3743-2697

ÖZET

Hazar Devleti Doğu Avrupa tarihinde rol oynamış önemli Türk devletlerinden biridir. 7 ve 10. Yüzyıllar arasında güçlü devlet teşkilatı, canlı ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinden Kiyef'e uzanan sahada siyasi istikrarı sağlamış bir Türk devletidir. Tarihte Türkler süreç içerisinde çeşitli dinleri kabul etmişler ve yakın ve uzak geleceklerini devletlerin siyasi ve politik durumlarını yönlendirme gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Bu durum Uygur Türkleri ile başlamış onların Maniheizm dinini benimsemeleri gerek kültürel gerekse askeri ve ekonomik açıdan Türk tarihini etkilemiştir. Konumuzun temelini teşkil eden Hazar Türklerinin Museviliği kabul etmesi ve bu dinin Kafkasya'da bir denge unsuru olması önemlidir. Bir kısım Türk boylarının da Museviliği kabul etmeleri ile birlikte bu din çoğunlukla Hazar Türkleri ile ilişkilendirilmiş ve bu konuda birçok bilimsel araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada Hazar Türklerinin hangi sebep ve amaçlar ile nasıl ve ne şekilde Museviliği kabul ettikleri sonuçları ile birlikte incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hazar Türkleri, Musevilik, Din Değiştirme.

ABSTRACT

The Caspian State is one of the important Turkish states that played a role in Eastern European history. Between the 7th and 10th centuries, it is a Turkish state that has achieved political stability in the area extending from the northern plains of the Caucasus and Black Sea to Kiyef with its strong state organization, vibrant commercial activity, religious tolerance and economic prosperity. Throughout history, Turks accepted various religions in the process and made an effort to direct their near and distant future the political and political situations of the states. This situation started with the Uyghur Turks and their adoption of Manichaeism has affected Turkish history both culturally, militarily and economically. It is important that the Caspian Turks, which constitute the basis of our subject, accept Judaism and that this religion is a balancing factor in the Caucasus. With the acceptance of Judaism by some Turkish tribes, this religion was mostly associated with the Caspian Turks and many scientific studies were conducted on this subject. In this study, the reasons and purposes of the Caspian Turks and how and in what way they accepted Judaism were examined together with the results.

Keywords: Caspian Turks, Judaism, Change Religion.

1. GİRİŞ

Hazarların tarihi ile ilgili birçok bilgi vardır. Bu sebepten tarih sahnesine ne zaman çıkmış oldukları tartışmalı bir konu olmuştur. Bu konuda en eski bilgiler Ermeni ve Bizans kaynaklarında yer almıştır. Hazarlar ile ilgili en doğru bilgiler V. asrın ikinci yarısına ait olan kaynaklarda mevcuttur. Bu kaynaklarda Hazarlar, diğer halklar ile birlikte Hunlardan ayrılmıştır¹ (M.G. Gadjiyev, O.M. Davudov, A.R. Sıhsaidov, 1996, S.179; Beaudry, 2011, S.3). Hazarlar 568-650 yılları arasında Göktürk egemenliği altında yaşamışlardır. VII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Hazar tarihi ile ilgili yazılmış Bizans, Gürcü ve Ermeni kaynakları, Hazarları Bizans ile Persler arasında yapılan savaşta Heraklius' un müttefiki olan Göktürk imparatorluğunun emrinde hareket ettiklerini belirtmiştir (Golden, 2006, s.62-63). Bir başka kaynakta Hazarları VII. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşkilatı olarak nitelmiş, Kerç boğazında ticaret iskeleleri ve kaleler inşa ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca Orta Dnepr'de şehirler kurmuş, Doğu Slavlardan Polyan, Radimic, Severyan ve Vyatic uruglarının Hazarlara tabi oldukları ve vergi ödediklerini aktarmıştır (Kurat, 1987, s, 5). Diğer bir kaynakta ise Museviler Ortaçağda Doğu Avrupa'ya Güneyden gelmişlerdir. Bizans topraklarında yaşayan Yahudiler imparatorluğun 8. ve 10. yüzyıllar arasında izlemiş olduğu ırkçı siyaseti nedeniyle İran ve Irak gibi bölgelerde dâhil olmak üzere birçok yere göç etmek zorunda kalmışlardır (Brook, 2005, s.1). Kafkasya, don-Volga nehirleri gibi bölgeleri de kapsayan bir alanda büyük bir Türk devleti kurmuş olan Hazarlar bu bölgenin

¹ Hazarlar ile ilgili diğer kaynaklar için bakınız: Peter B. Golden "Hazar Çalışmaları" Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge yay, İstanbul, 2006, s.62-63/Zekeriya Kitapçı "Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet" Yedi Kubbe Yay, Konya, 2005, s.25-26/ M.İ. Artamanov "Hazar Tarihi" Çev. Ahsen Batur, Selenge, Yay, İstanbul, 2004, s.157/ Şaban Kuzgun "Hazar ve Karay Türkleri" Alış Matbaacılık, Ankara, 1993, s.51/ K. Gadjiyev "Geopolitika Kavkaza" Moskova, 2003, s.11/ Gerdizi, "Zeyn El-Ahbar" Haz: Ramazan Sesen "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler" T. K.E. Yay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998, s.87-88/ Murad Magomedov, "İstoriya Avartsev", D.G.U. Yay, Mohaçkale, 2005, s.75-77

tarihinde iz bırakmıştır. Hazarlar ile ilgili dikkat çeken en önemli bilgilerden biri şüphesiz Yahudilik inancını benimsemiş olmalarıdır.

2. HAZARLARIN DİN DEĞİŞTİRMESİ VE YAHUDİLİĞİ KABUL ETMELERİ

Yahudiliğin Hazar coğrafyasında kabul edilip yayılışı ile ilgili farklı tarihler dile getirilmiştir. Bu tarihler 620, 670 ve 730 yılları olarak belirtilmiştir. Hazar hakanının Museviliği kabul etmesinden daha önceki bir zamanda Museviliğin Hazar ülkesine gelmiş olduğu ihtimaller arasındadır. 6. yüzyılda Yahudi mabedi yıkıldıktan sonra Filistin'den sürgüne gönderilen Yahudiler, önce İran ve Irak'a geldiler daha sonra bir kısmı sürgünden Filistin'e geri döndüğü halde, diğer bir kısmı İran'ın kuzeyine, Ermenistan'a, Kafkasya'ya gidip bu bölgelere yerleştiler. Kafkasya'da Yahudi yerleşimleri ile ilgili bazı Yahudi kaynakları Birinci yüzyıldan itibaren Karadeniz ve Hazar Denizi sahillerinde Yahudilerin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Kaynaklara bakıldığında yukarıda verilen tarihler arasında en mantıklısı 730 yılı ve sonrasıdır. Ayrıca, El-Hamevi, El-İstahri gibi birçok İslam coğrafyacısı Hazar topraklarındaki dini dağılışı ile ilgili bilgi vermektedir. Bu kaynaklardaki bilgilere göre; Hazarlar arasında Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler vardır. Yine Putperestler (Şamanist Türkler) de bulunur. Bu dinler arasında en azı Museviler ve en çoğu ise Müslüman ve Hristiyanlardır (Şeşen, 1998, s.11-12; Kocarı, 2013, 6-7).

Hazarlar diğer Türk devletlerinden farklı bir yapıya sahipti. Bu durumun sebebi kuruldukları bölgede çok farklı dinlerin etkili olmasından kaynaklanmıştır. Hazarlar ilk zamanlar uzun süre geleneksel Türk dini olan Tengri Han (Gök Tanrı) adını verdikleri dine inanıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara kültü denilen inanışa saygı gösteriyorlardı (Kurat, 1972, s.36). Gök tanrı dini temel olarak göğe ibadet etmekten ibaretti. Daha sonra ise bu inanışa ek olarak atalarının ruhları, cin ve ruhlardan yardım ummak ve doğa olaylarını ilahlaştırmak gibi şeyler de eklendi (Şehbenderzade, 2006, s.10). Kafkasya'da yaşayan Hun boyları inançları gereği suya, ateşe ve aya kurban vermek gibi ritüelleri vardı. Fakat bu inançlar içerisinde en fazla rağbet gören gök ve ışığın tanrısı kabul edilen Gök tanrı inancı idi. Bu inanç doğrultusunda Gök tanrı için bir at kurban edip, atın kanını bir ağacın çevresine döker atın kafasını da ağaca asarlardı. Hazarlar Hunların Tek tanrılı temsil eden güneş tılsımını da kullanmışlardır. Hunlardan dini olarak etkilenen Hazarlar kutsal ağaçlar haricinde hunların büyücüleri, kâhinleri, efsuncularından da etkilenmişlerdir. Eski Türk dini olarak kabul edilen gök tanrı inancı Hazar coğrafyasında IX. yüzyıllarda da devam etmiştir. Bu konuda Hikmet Tanyu, eski Türk dinine totemizm veya Şamanizm demenin yanlış olduğunu aksine Hanifler gibi tek tanrı inancı olduğunu söylemiştir. Gök tanrı inancı ile ilgili Yüce Tanrı, Ulu Tanrı dini olarak anlamamız gerektiğine ifade etmektedir (Tanyu, 1978, s.12). Bu konuda bir diğer müellif olan Abdülkadir İnan ise Türklerin dinini Şamanizm olarak nitelemiştir (İnan, 1955, s.1-3).

Bu konuda diğer bir görüş ise İlyas Topsakal'a aittir. Ona göre: Hikmet Tanyu ve Bahattin Ögel, Hazarlar ve diğer Türk boylarının eski dininin tek tanrılı bir din olduğunu, bu dinin putperestlik olmadığını ve Şamanizm ile hiçbir ilgisi bulunmadığını ifade etmiştir. Çağdaş din tarihçilerimizden Harun Güngör ve Şaban Kuzgun da aynı görüşü paylaşmakta, Şamanizm diye bir dinden bahsedilemeyeceği fikrini savunmuşlardır (Topsakal, 2006, s.146). Hazarların ortaya çıkışından itibaren etkili olan dinlerden biri de Hristiyanlık dinidir. Hazarlar arasında bu dinin yayılması, 860 yılında İtil'e gelen Slav azizi Kyril vasıtasıyla olmuştur. Hazar coğrafyasında Hristiyanlık haricinde İslamiyet dini de yayılma imkânı bulmuştu. Özellikle ticaret alanında aktif olan tüccar sınıfı Müslümanlardan meydana gelmişti (Kurat, 1972, s.36; Taşağıl, 2014, s.279) Fakat özellikle Hz. Osman döneminde başlayan Hazar ve Arap mücadelelerinin uzun sürmesi sonucu iki tarafta büyük kayıplar yaşamış ve İslamiyet'in Hazar coğrafyasında yayılması yavaşlamıştır (Çoğ, 2007, s.160). Konumuzun temelini teşkil eden Hazarlarda Yahudilik dininin yayılması ve sonrasında resmi olarak kabul edilmesi Türk tarihi açısından önemlidir. Çünkü Türk toplulukları içerisinde Museviliği resmi din olarak kabul eden tek Türk devleti Hazar devletidir (Ayan, t.y., s.118). Hazarlarda Museviliğin kabulü İslam halifesi Harun Reşit dönemine rastlıyordu. Musevilik Hakan ve zümresi tarafından kabul edilmişti. Halk ise Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden oluşuyordu. Müslüman tüccarlar Hazar hakanı tarafından himaye edilmiş gerek başkent itil ve gerekse diğer Hristiyan dine mensup halk Yahudilere göre çoğunlukta idi. Bilindiği üzere Yahudiliği benimseyen başka bir Türk topluluğu yoktur (Kurat, 1972, s.36).

Hazarların din değiştirmeleri ile ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Hristiyanlık diğer Müslümanlık ile ilgili görüştür. Çünkü bu inançlardan herhangi birini tercih etmesi durumunda ya Doğu Roma İmparatorluğu'nun ya da Bağdat Halife'sinin hâkimiyeti altına girmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Gök Tanrı inancını da sürdürmek istemiyorlardı çünkü Kağan'a göre bu din barbarca ve çağın gereklerine cevap

vermiyordu. Hazarlar kendi ayakları üzerinde durmayı istiyordu ve üçüncü süper güç konumunda kalmaya kararlıydı. Diğer başka bir din olan Yahudiliği seçmek kadar akıllıca bir fikir düşünülemezdi.

Bu konuda önemli bir ibrani kaynak olan “Hazar Yazışması” diye bilinen mektuplardır. Bu mektuplar İspanya’da Kurtuba Halifesinin veziri ile Hazar Kralı Jozef (Yusuf) arasındaki yazışmaları aktarmaktadır. Bu mektuplaşma 954 ve 961 yılları arasındadır. Bu mektuplarda yazıldığına göre, Endülüslü Yahudi vezir Hazarlar arasında Musevilik’in nasıl kabul edildiğini Jozef’den sorar, o da bu olayı bir hikaye şeklinde anlatır. Hazar kralı Jozef’in hikâyesine göre; Hazar hakanı Bulan’a rüyasında bir melek görünür ve ona tek gerçek Tanrıya tapmasını emreder. Kabul etmesi karşılığında Bulan’ın soyunu tanrının kutsayacağını, çoğaltacağını ve krallığını dünyanın sonuna kadar sürdüreceğini ifade eder. Mektuba göre Hakan Bulan’a rüyasındaki melek birkaç kez görünür. Sonuçta Bulan tek tanrılı dinlerden birine bağlanmaya karar verir ve yanına üç dinden de bir elçi çağırır: Buna göre Hazar Kağanı ilk olarak Hristiyanlığı kabul etmişti. Fakat bu dinin yanlışlarını görmüş, pişman olmuş ve nihayetinde her dinden bir elçi çağırma kararı almıştır. (Karatay, 2008, s. 6) Bu çağrı üzerine bir Bizans (Hristiyan), bir Arap (Müslüman) elçi yola çıkmıştır. İlk olarak Bizans elçisi Hakanın huzuruna çıkmıştır. O esnada Hakanın yanında tartışma yeteneği çok yüksek bir de Yahudi varmış, Yahudi, gelen Bizans elçisine Yahudilik hakkında ne düşündüğünü sormuş. Bizans elçisi ‘Musa bir peygamberdir ve Tevrat’ta yazılanlar doğrudur’ cevabını vermiş. Yahudi, Kağana dönüp demiş ki “Bakın daha şimdiden benim inancımın doğru olduğunu söyledi, şimdi de ona neye inandığını sorun”, Bizans elçisi “benim kurtarıcım Meryem’in oğlu İsa peygamberdir, bize Tanrının sesini yansıtan odur” demiş. Yahudi ise ‘onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler, o ise benim dediklerimi kabul ediyor’ demiş. Yahudi elçinin uyanıklığını yoksa ikna kabiliyeti mi desek Kağanı ikna etmiş ve Bizans elçisi münazarayı kaybetmiştir. Müslümanlar ise çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir elçi göndermişlerdir. Fakat bu elçi yolda Kağanın yakınında olan Yahudi’nin tuttuğu bir paralı suikastçı tarafından zehirleterek öldürülür. Böylece Yahudi kağanı ikna etmeyi başarır ve kağan Yahudiliği kabul eder (Avcioğlu, 1978, s.874). Hazarların Yahudiliği kabulü ile ilgili İngiliz tarihçisi Bury’nin görüşü ise şu şekildedir: Bury, bu olayı eşine rastlanılmaz olarak gördüğünü ifade ediyor ve ekliyor: “Kağanlarının Yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasal olduğuna hiç kuşku yoktur. İslam dinini seçmek, Halife’nin buyruklarına boyun eğmek demektir. Zaten Halife uzun zamandan beri Hazarları kendi dinine çekmeye zorluyordu. Hristiyanlıkta ise, Bizans kilisesine bağlı olacaklarını biliyorlardı. Oysa Yahudi dini de saygın bir dindi, öteki dinlerde bu dinin varlığını kabul ediyordu. Kitaplarında bu dinden saygıyla bahsediliyordu. Yahudiliği seçmek Hazarları hem putperest ve barbarlıktan kurtararak yüceltiyor hem de Bizans İmparatorunun ve Halife’nin baskısından kurtarıyordu.” Hazarların Yahudiliği kabulüyle ilgili bir başka görüş Macar tarihçi Dr. Anthal’a aittir. Ona göre Hazarlarda;

“Hazar yöneticilerinin seçtiği resmi din Yahudilikti. Irk olarak Yahudilikle ilgisi bulunmayan bir toplumun bu dini seçmesi üzerine birçok ilginç teori atılabilir. Biz burada resmen yapılan bu din değişimi konusunun gerekçesine eğilirken, Hristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan Bizans İmparatorluğu baskısı ve doğudan enjekte edilmeye çalışılan Müslümanlığa karşı, bu iki siyasal baskıdan kurtulmak adına atılmış bir adım diyerek yetinebiliriz. İki siyasal güç tarafından da desteklenmeyen, aksine herkesin zulmetmeye kalkıştığı bu dinin kabul edilmesi, Hazarlarla ilgilenen tarihçileri şaşırtmakla birlikte, yine de rastlantı olarak kabul edilemez. Bunu yalnızca bu krallığın uyguladığı bağımsız politikanın bir belirtisi olarak nitelendirmek mümkündür.” (Avcioğlu, 1978, s.881-882).

Bu durumda yine kağanın siyasi bir manevra yaptığı anlaşılmaktadır. Bir dini bir anda kabul etmeyecekleri su götürmez bir gerçektir. Hazarlar tarihi boyunca Yahudiler ile ilişkiler kurmuşlardır. Bu Yahudiler genellikle Bizans’ta vaftiz olmaya zorlanan ve Abbasi ülkesinden kovulup şiddet gören Yahudilerdi ve bunların çoğu Kafkasya’da Hazar devletine sığınmışlardı (Kurat,1972, s.36). Birçok etnik gruba kucak açtığı için Hazar ülkesi göçmenlerin cazibe merkezi haline gelmiştir. Böylece Yahudiler de bu coğrafyaya yayılma imkânı bulmuşlar ve Hazar devleti sınırları içinde ticaret sayesinde büyük servet elde etmişlerdir. Türkler gelenek olarak çok evlilik devam etmiş ve aynı zamanda Yahudi kızlarla evlilikler yapmışlardır. Bu sayede Yahudi kızlar ister istemez Hazar sarayına da girmişlerdir. Yahudi kızlardan doğan çocuklar da hakan olurlardı. Bu yolla Hazarlar Yahudi cemaatine de anne tarafından bağlıydılar. Yahudi sülalenin devamı anne tarafından devam ederdi. Çocuklar Tora ve Talmud öğreniyorlar, anne tarafındaki akrabalık bağlarından kopmuyorlardı. Bu yüzden anne tarafının tavsiyesiyle evleniyorlardı (Eldarov, 2006, s.30).

Hazarlarda Yahudilik yüksek zümre tarafından kabul edilmiştir. Din değişimi beraberinde bir takım kültürel değişimleri de getirmiştir. İbrani alfabesini kullanmaları bu durumun başlangıcı kabul edilebilir. Yaklaşık 300 yıl sonra Hazarlar yıkılış sürecine girince, ortaya sık sık Siyonist kurtarıcılar çıkmış bunlardan David El-Roi en bilinenlerdendir (Koestler, 2007, s.66). 10. yüzyılda Hazar coğrafyasında on binden fazla Müslümanın 30

camii ve bir Ulucamii vardı (Tektaş, 2007, s.259). Kağanın Yahudi olmasına rağmen, Hazar ülkesinde yedi adet baş kadı bulunuyordu, bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hristiyanların biri Sakaliba (Slavlar ve Cermenler) ile Rusların ve kitabı olmayan diğer milletlerin adına görev yapıyordu (Pritsak, 2007, s.20).

Bu durum Hazarlar için avantaj teşkil ediyordu. Çünkü dini hoşgörü sayesinde halk Hazar yönetiminden gayet hoşnuttu. Arap seyyah İbn-i Fazlan 922-923 yılları arasında Hazar coğrafyası ile ilgili bilgi verirken şunları ifade etmiştir:

“Bu şehirde, Müslümanların bir namaz kıldıkları bir camii bulunmaktadır. Bu caminin yüksek minaresi ve birden çok müezzini bulunmaktaydı. Hazar Hakanı Hicri 310 (922-923) senesinde Müslümanların Dar el-Babünc’de bir havrayı yıktıklarını duyunca bu camiinin müezzinlerinin öldürülmelerini emretti ve İslam ülkelerinde ki bütün havraların yıktırılmasından korktuğundan camiye yıktırmamıştır.” (Tektaş, a.g.e, s.259).

Bir diğer fikir ise Mesudiye aittir. Mes’udiye göre; Hazar coğrafyasında yaşayan Müslümanlara “Erissiyeye” olarak hitap ediliyordu. Aslında Hazarlarda, Erissiyeye Harezm’den gelen Müslüman askerler için kullanılan bir unvandı. Hazar ülkesinde Erissiyeye dışında Müslüman tüccarlar ve zanaatkârları da gelmişlerdi. Bunlar oraya Hazar hükümdarının adaleti ve güvenilirliğinden dolayı gitmişlerdi. Hazar ülkesindeki Müslümanların Cuma mescidi ve bu mescidin hükümdarın sarayına bakan minaresi bulunuyordu. Müslüman çocuklarının Kur’an okudukları okullar bulunan mescitleri de vardı (Mesudi, 2004, s.47).

Hazarlarda ki tüccarların çoğunluğu Müslüman olması ve Harzemşahlar’dan alınan paralı askerlerin bu ülkedeki Müslüman nüfusun önemli çoğunluğunu oluşturduğu bilinmektedir. Hazar kağanının dini hoşgörüsü sayesinde bu coğrafyada birçok din yayılma imkânı bulmuştur. Hristiyanlıkta bu dinlerden birisiydi. Hristiyanlığın Bizans ile olan ilişkilerden sonra ve ülkede bulunan Rus ve Slav kabilelerinden yayıldığı düşünülmektedir. Kültür, yaşam, dil ve diğer unsurları ele aldığımızda Türk olduklarından herhangi bir şüphe duymadığımız Hazarlar din konusunda diğer Türk devletlerinden ayrılmış ve tarihte ki ilk Yahudi Türk topluluğu olmuştur.

3. SONUÇ

Hazar devleti kültür, gelenek ve görenekleri bakımından tam bir Türk devleti özelliği taşımaktadır. Hazar coğrafyası 10. Yüzyıla kadar siyasi, askeri ve ekonomik olarak ciddi manada güçlü idi. Kafkasya bölgesinde geniş bir alana yayılma imkânı bulmuştur. Bölgede güçlü bir yapı kurduğu için bu bölgede uzun yıllar hâkimiyet kurmuştur. Hazarları diğer Türk devletlerinden ayıran unsur kendi içinde Yahudilerin bulunması ve bunların etkisiyle Musevilik dinini benimsemiş olmalarıdır. Bahsi geçen dönemde diğer Türk devletlerinin çoğunda Gök tanrı inancının olduğu görülmektedir. Gök tanrı inancı dışında Müslümanlık ve Hristiyanlık dinleri de görülüyor fakat Musevilik o dönem Türk devletleri arasında ilk olarak Hazarlarda görülüyordu.

Yahudilik Hazar devletine kadar hiçbir Türk kavminde görülmemiş ve bu dine mensup tek Türk milleti Hazarlar olmuştur. Bu durumun sebebi, Hazar Kağanının din konusunda rahat ve hoşgörülü olması ve Hazar Kağanının din mevzusunu siyasi bir koz olarak elinde tutmasıdır. Çalışmamızda da değindiğimiz üzere Hazar coğrafyasında birçok din aynı anda etkili olmuştur. Hazar toplumunda o dönemde çeşitli birçok etnik köken bulunmaktaydı. Bunu da ülkenin ekonomisini oluşturan ticarete bağlamak mümkündür. Hazar Kağanı ticaret konusunda başka devletlerin tüccarlarına giriş izni vermiş ve ülkede ticaretin sürekli canlı olmasını sağlamıştır. Hazar ülkesinde daha öncede bahsettiğimiz gibi dini olarak Müslüman ve Hristiyanlar çoğunlukta olmasına rağmen Hazar kağanı Musevilikte karar kılmıştır.

Hazarların din değiştirmesinde Museviliği tercih etmeleri hususu iki sebepten olabilir. Bunlardan ilk durum Müslümanlığı kabul etseler halifenin nüfuzuna gireceklerdi ve doğal olarak Doğu Romanın desteğini kaybedeceklerdi. İkinci durum ise tam tersi olarak Müslüman halifesinin desteğini kaybedeceklerdi. Museviliği kabul ederek hem denge siyaseti izlemiş hem de ülkenin ekonomisi ve ticaretini canlı tutmuştur. Bu çalışmada Hazarların Museviliği kabul etmeleri ve bu süreç anlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Artamanov M.İ. “*Hazar Tarihi*” Çev. Ahsen Batur, Selenga, Yay, İstanbul, 2004, s.157

Avcıoğlu Doğan, *Türklerin Tarihi*, İstanbul 1978, s. 874.

Ayan Engin, “Karaim Takvimi”, *USAD*, C.4, S.19, s.118.

Beaudry Pierre, “The Truth About The Jewish Khazar Kingdom” amatterofmind.org, 2011, page,3.

- Brook Kevin Alan, “Doğu Avrupa Yahudilerinin Kökeni”, çeviren: Osman Karatay, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Yaz 2005, s.1.
- Çoğ Mehmet, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Türkoloji Araştırmaları*, 2007, s.160.
- Eldarov Murad, *‘İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması’*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 30.
- Gadjiyev K. “*Geopolitika Kavkaza*” Moskova, 2003, s.11
- Gerdizi, “*Zeyn El-Ahbar*” Haz: Ramazan Şeşen “*İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*” T. K.E. Yay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998, s.87–88
- Golden Peter B. “*Hazar Çalışmaları*” Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenga yay, İstanbul, 2006, s.62–63
- İnan Abdülkadir, “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Maarif Basımevi*, İstanbul, 1955 s.1-3.
- Karatay Osman, “Hazarlar’ın Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları dergisi*, Sayı: 18, Yaz 2008, s. 6.
- Kitapçı Zekeriya, “*Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*” Yedi Kubbe Yay, Konya, 2005, s.25–26
- Kocarı Hasan, ‘*Hazarlarda Devlet Yönetimi*’, Kilis Üniversitesi 7 Aralık Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 6-7.
- Koestler Arthur, *13. Kabile*, İstanbul, 2007, s. 66.
- Kurat Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.36.
- Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK. Yay. Baskı2, Ankara,1987, s.5
- Kuzgun Şaban “*Hazar ve Karay Türkleri*” Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993, s.51
- Magomedov Murad, “*İstoriya Avartsev*”, D.G.U. Yay, Mohaçkale, 2005, s.75–77
- Mes’udi, “*Muruc el-Zeheb*”, İstanbul 2004, s.47.
- Peter B. Golden “*Hazar Çalışmaları*” Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenga yay, İst, 2006, s.62–63
- Pritsak Omeljan, “*Hazar Kağanlığının Museviliğe Geçişi*”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 13, Bahar 2007, s.20.
- Şehbenderzade Ahmet Hilmi, , *İslam Tarihi 2-Türkler ve İslam-(Selçuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası)*, Der. Ziya Nur A, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s.10.
- Şeşen Ramazan, “İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler”, *TKAE Yayınları*, Ankara, 1998, s. 11-112
- Şıhsaidov M.G. Gadjiyev, O.M. Davudov, A.R. “*İstaoria Dagestana*” DNCRAN yay, Mahaçkala,1996, s.179
- Tanyu Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, TKY, İstanbul, 1978, s.12.
- Taşgıl Ahmet, *Kök Tengri’nin Çocukları*, İstanbul 2014, s. 279.
- Tektaş Nazım, *Tanrı’nın Askerleri 3*, İstanbul 2007, s. 259.
- Topsakal İlyas, “Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.10, İstanbul, Şubat 2006, s.146.